

Зміст

Передмова	6
Вступ	8
Розділ 1 Держава: історико-теоретичний концепт і місце в політичній системі суспільства	11
1.1. Суспільство: питання еволюції і майбутнього розвитку	11
1.2. Держава: ознаки і статус	59
1.3. Генеза держави	112
Розділ 2 Сутність і функції держави	133
2.1. Держава: владна характеристика	133
2.2. З'єднання і поділ — два втілення єдності державної влади	171
2.3. Держава: функціональна парадигма	198
Післямова	269
Список використаних джерел	272
Глосарій	304
Додатки	306

Передмова

Державотворчі та правотворчі процеси в Україні протягом останнього періоду її розвитку вирізняються багатоаспектністю і, незважаючи на ті труднощі, з якими зараз зіткнулася наша країна, вітчизняне державознавство не могло не отримати нового творчого імпульсу. У науковій літературі з'являються досить оригінальні ідеї з приводу як права, так і держави, адже, незважаючи на майже двадцятип'ятирічний термін функціонування вітчизняної юридичної науки, сьогодні важко сказати, що вона вже стала усталеною і не потребує подальшого розвитку. Як і в усіх інших сферах суспільного знання, в українському державознавстві триває процес подолання стереотипів радянських часів, пристосування до нових соціально-економічних та культурних умов, змінюються погляди на його роль в системі юридичної науки в цілому. Водночас відбуваються наукові пошуки оптимізації діяльності різних державних інститутів, підвищення їхньої ефективності.

Безумовно, діяльність окремих державних інститутів потребує свого дослідження, однак воно не повинно відбуватися за рахунок фундаментального аналізу держави в цілому. Такий шлях здебільшого веде в нікуди. Необхідно шукати нові науково обґрунтовані підходи до висвітлення природи держави, які дадуть можливість усвідомити місце та роль її окремих інститутів в єдиній системі державної влади.

Важливо при цьому вивчати й досліджувати роль держави у суспільстві як у цілому, так і крізь призму її взаємодії із інститутами громадянського суспільства. Але якщо проблематика останнього є більш-менш дослідженою, то роль держави на різних етапах розвитку суспільства, за виключенням окремих підручників, залишається практично не розробленою. І мова тут йде не про звичайне історико-політологічне дослідження, а про фаховий теоретичний і конституційно-правовий аналіз держави у частині її організації, функціонування та подальшого розвитку.

Незважаючи на те, що авторське бачення подальшої еволюції суспільства і держави є далеко не безперечним, певні його моменти можуть мати право на життя. Особливо це стосується утопічності тих чи інших положень комуністичної ідеології, а також авторської ідеї М-

еволюції як напряду реалізації в майбутньому трансгуманістичного проекту.

Внаслідок того, що кардинально якісного підходу потребує оновлення системи стримувань і противаг між гілками влади та запровадження нової моделі взаємодії між органами державної влади, автор обґрунтовує і відстоює свою позицію на виключно функціональну складову поділу влади і аргументовано пропонує, замість існуючого зараз поділу на законодавчу, виконавчу і судову владу, виділити інші три гілки: правотворчу, позитивно-правозастосовчу та контрольню-юрисдикційну. І хоча ця ідея виглядає досить радикальною, проте вона має право на існування.

Запропонована монографія є неординарною спробою осмислення владно-функціонального та понятійно-статусного аспектів держави, здійснення аналізу процесів її виникнення та розвитку.

Сподіваюся, що дана монографія стане в нагоді як науковцям, так і викладачам та студентам вищих навчальних закладів, а також усім пересічним громадянам, хто цікавиться питаннями державознавства.

*Академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
О. В. Скрипнюк*

Вступ

У XIX ст. держава розглядалася лише як своєрідний «нічний сторож», що виконує лише охоронну функцію, проте в життя суспільства не втручається. Утім надалі історія вже свідчила про протилежне: внаслідок того, що держава виникла у суспільстві, вона, так чи інакше, регулювала різного роду суспільні відносини та поведінку людей. Сфера «спільних справ», яка була врегульована державою, час від часу різнилася. Зокрема, в Стародавньому Єгипті держава займалася організацією іригаційних робіт та відала питаннями війни і миру. В сучасних умовах держава через законодавство про власність, планування та грошовий обіг регулює економічні відносини, а через законодавство про працю, пенсійне забезпечення та охорону здоров'я – соціальну сферу життя. Держава, встановлюючи державні стандарти освіти і піклуючись про театри й музеї, займається питаннями освіти й культури. Держава втручається в питання ідеології, встановлюючи певну ідеологію в умовах тоталітаризму або ж проголошуючи ідеологічний плюралізм в умовах демократії, контролює релігійні питання, закріплюючи, поміж іншим, інститут державної релігії: християнства¹, ісламу² чи буддизму³. Таким чином, держава є найбільш впливовим чинником не лише міжнародних відносин, а й внутрішнього життя будь-якої країни.

Будучи необхідною складовою частиною сучасного суспільства, держава, разом з тим, являє собою цілісну систему. Саме тому актуальність дослідження держави як особливої політичної спільноти, тенденцій її розвитку підтверджується перш за все необхідністю приведення її у відповідність з об'єктивними вимогами, які висуваються до неї у зв'язку з докорінними змінами в суспільному житті України.

У зв'язку з цим головною метою наукових досліджень має стати визначення місця і ролі держави у суспільному житті, правової природи її функцій та формування адекватної світовим стандартам конституційної моделі української держави.

---

¹ Велика Британія.

² Іран.

³ Бутан.

Концептуальні засади, напрямки і тенденції розвитку окремих інститутів держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових семінарів та круглих столів протягом останніх років. Різні аспекти походження, статусу та функціонування держави досліджували українські вчені та публіцисти Д. Артемчук, В. Бабкін, Ю. Барабаш, Ю. Волошин, Р. Гринюк, В. Давиденко, І. Каганець, Ю. Канигін, Л. Кормич, Т. Кривошея, В. Лемак, Д. Лук'янець, М. Малишко, Н. Мішина, Н. Пархоменко, В. Погорілко, О. Речкалов, В. Савченко, С. Серьогіна, В. Сіренко, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, І. Тимошенко, В. Федоренко, В. Чернадчук, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, Ю. Шилов, О. Ющик та ін.

Проблеми ж трансформації держави в демократичну, правову, соціальну, а також роль держави у житті суспільства аналізували у своїх працях філософи, правознавці та історики з Росії й інших країн СНД – В. Авдієв, А. Буровський, О. Бушков, Х. Думанов, М. Кайїмбаєв, С. Кулланда, І. Мазуров, А. Малахов, О. Матвейчев, А. Мігранян, О. Ніконов, О. Панарін, О. Сізов, С. Смірнітський, В. Суворов, В. Сумський, І. Суриков, Е. Фролов, З. Черніловський, В. Чиркін та ін.

Сучасні і вітчизняні, і російські науковці свої дослідження будують на фундаменті, сформованому дореволюційною російською та зарубіжною класичною юриспруденцією, філософією та історією. Зокрема, проблемам держави свого часу були присвячені роботи таких мислителів, як Аристотель, О. Бауер, Ж. Боден, М. К. Ганді, Г. В. Ф. Гегель, В. Гессен, С. Десницький, Ф. Енгельс, І. Кант, Б. А. Констан де Ребек, П. Кропоткін, Дж. Лок, К. Маркс, Ш. Л. Монтеск'є, М. Оріу, Ф. Прокопович, Сунь Ятсен та ін. Історична доктрина дослідження проблеми держави здебільшого зводилася до опису її в цілому. Серед представників цього напрямку можна назвати таких видатних істориків минулого, як Боплан, Діонісій Галікарнаський, Л. Гумільов, В. Ключевський, М. Костомаров, М. Маркевич, Плутарх, Л. Тихомиров, Гай Светоній Транквіл та інші.

Гносеологічні, онтологічні та інші проблеми походження, розвитку та функціонування держави досліджували такі відомі вчені далекого зарубіжжя, як Р. Агранофф, М. Блок, Н. Верт, К. Дайсон, Дж. Т. С. Кілер, М. Мур, Я. Нергеш, Х. Рейні, С. Фішер-Фабіан, Х. Флейзіг та ін.

Не применшуючи значущості доробку вищезгаданих науковців, слід визнати, що в Україні майже відсутні фундаментальні дослідження держави, на основі яких можливо було б опрацювати новітню методологію та практику її формування і функціонування.

Саме тому метою цього дослідження є загальнотеоретичний та конституційно-правовий аналіз держави як особливої політичної спільноти, її правової природи, характеристика її походження, сутності та функціонування на основі аналізу чинного українського та зарубіжного законодавства, а також праць вітчизняних та зарубіжних науковців.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- здійснити еволюційну характеристику суспільства як сукупності форм спільної діяльності, що склалася історично;
- охарактеризувати ознаки держави та її статус як у контексті взаємодії із громадянським суспільством, так і з точки зору впливу на суспільство в цілому;
- проаналізувати історичні передумови виникнення держави в світі, охарактеризувати процеси її історичного становлення;
- здійснити сутнісну характеристику держави в контексті її владної системи;
- сформулювати авторське розуміння поділу та з'єднання влади як двох втілень єдності державної влади;
- дати функціональну характеристику держави, охарактеризувати її у контексті співвідношення з формами та методами діяльності держави, а також здійснити класифікацію функцій держави за різними параметрами.

На завершення хотілося б подякувати рецензентам, які неодноразово читали текст під час підготовки монографії до друку, всіх, хто сприяв її виходу своїми цінними порадами і критичними зауваженнями, що дало можливість більш чітко окреслити авторську позицію та посилити аргументацію окремих положень, а також надати праці логічної послідовності, а висновкам — завершеної форми.

Особлива вдячність — за написану передмову — моєму науковому редактору, доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України, Заслуженому юристу України Олександрі Васильовичу Скрипнюку.

Держава: історико-теоретичний концепт і місце в політичній системі суспільства

1.1. Суспільство: питання еволюції і майбутнього розвитку

Суспільство. Це слово багато в чому походить від слова «спілкуватися» або «діяти спільно».

Говорячи про спільну діяльність, ми розуміємо, що, незважаючи на ідеологію прав людини, окрема особистість не є первинним суб'єктом суспільства. На нашу думку, ним є пара осіб, яка спільно займається якоюсь діяльністю: працює, спілкується тощо. Окрема ж особистість спільно сама із собою не може ані працювати, ані спілкуватися (в останньому випадку її можуть визнати психічно хворою).

Проте така спільна діяльність в різні історичні часи була різною. Саме тому другою важливою характеристикою суспільства є історизм.

У своєму розвитку суспільство пройшло два сталі і два макрореволюційні етапи. Сталими етапами є первісне та виробниче суспільство. В умовах первісного суспільства виробництва не було: люди лише присвоювали собі продукти природи за допомогою збирання плодів, полювання, а згодом – пастухування. Відомий український політик Є. Марчук, характеризуючи первісне суспільство, зазначав, що воно тривало «...близько одного мільйона років. Більшість людей жили маленькими, як правило, мігруючими групами, займаючись збиранням їстівних рослин, полюванням і примітивним скотарством, використовуючи при цьому найпростіші знаряддя праці. Якщо уявити найбільш лаконічний символ цієї епохи, то ним, мабуть, можуть бути багаття і спис» [202, с. 11].

Офіційно у своєму розвитку первісне суспільство пройшло три етапи: кам'яний вік; бронзовий вік; залізний вік.

В умовах кам'яного віку людина ще не знала металів і використовувала каміння як основний матеріал для виробництва відповідних знарядь та зброї. Тверде каміння підходило для цього якнайкраще. Так, у Європі найпоширенішим був кремій, а в Африці – кварц, сланець, базальт та обсидіан. Періодизація кам'яного віку є різною для різних регіонів світу, але загально визнаним став європейський варіант. Кам'яний вік у Європі поділявся на: палеоліт – ранній кам'яний вік; мезоліт – середній кам'яний вік; неоліт – новий кам'яний вік.

За часів палеоліту не було домінуючого типу людини. Тут існували як „люди-вмілі” та „люди прямо ходячі”, так і „люди розумні”. Палеоліт припадає на період льодникового періоду. Основне заняття – збір плодів та полювання.

Основний спосіб передачі інформації – усний. Саме усні міфи, легенди, казки складали основу для так званих мононом – недиференційованих та синкретних правил поведінки, що не могли бути віднесені ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету унаслідок об'єднання особливостей будь-якої норми поведінки.

Доба палеоліту характеризується існуванням збирального та мисливського устрою.

Часи мезоліту розпочинаються після льодникового періоду близько 10 тис. років потому. Поряд із збиранням плодів та полюванням з'являються перші общини, що займаються землеробством і скотарством.

Саме в добу мезоліту остаточно зникають неандертальці і людство представляють лише кроманьйонці.

Неоліт характеризується так званою неолітичною революцією, коли поряд із збиранням плодів та полюванням істотно поширюються елементи аграрної економіки – землеробство і скотарство.

Бронзовий вік призвів до появи знарядь та зброї з бронзи, тобто сплаву міді та олова. Прямим наслідком бронзового віку було:

1. Значне розширення міжнародної торгівлі.
2. Істотне посилення соціального розшарування. Це пояснюється тим, що ті, хто міг добути бронзу, посилили свою владу над тими, хто такої можливості не мав.

Залізний вік розпочався приблизно у 1500–1200 рр. до н.е., коли племена хетів з Анатолії почали використовувати знаряддя та зброю з заліза.

Таким чином, ми бачимо, що офіційно первісне суспільство торкається всього додержавного суспільства. На нашу думку, з цим погодитись не можна і слід визначати первісне суспільство як етап, що три-

вав до «неолітичної революції» – першої макрореволюційної епохи, під час якої первісне суспільство було змінене на виробниче.

Саме виробнича епоха характеризується державною організацією суспільства. Основним же способом передачі інформації стає письмовий. Спочатку письмо фіксувалося на пергаменті, глиняних табличках тощо. Основними особами, які розповсюджували інформацію, стали писарі, переписчики тощо, які від руки переписували перші книги. І якщо раніше інформація передавалася усно, про що згадувалося вище, а особами, які її поширюють, були казкарі, барди тощо, що передбачало необхідність особистої присутності означеної особи, то у виробничу епоху досить було отримати необхідного листа для одержання тих чи інших відомостей.

Проте іноді книги друкували. Зокрема, можна згадати, що окремі надруковані тексти існували в Китаї, Римі та інших частинах стародавнього світу

Ця ситуація тривала аж до кінця Середньовіччя, коли Й. Гуттенберг винайшов друкарський станок. Після цього письмовий спосіб передачі інформації з рукописного перетворився на друкарський. Від цього часу поширення інформації набуває загальнопланетарного характеру.

У своєму розвитку виробнича епоха пройшла два етапи.

Зокрема, в результаті безпосередньо неолітичної революції первісне суспільство збирачів коріння та мисливців змінилося на нове, назвами якого є «Друга технологічна епоха», «доіндустріальне суспільство» чи «Перша хвиля змін розвитку цивілізації».

Так, характеризуючи Другу технологічну епоху, Є. Марчук зазначав: «Основною рушійною силою Другої технологічної епохи (нерозривно пов'язаної з землею) була сила м'язів людини і тварин, посилена простими знаряддями. Саме тому її символами якнайкраще можуть слугувати усім відомі серп і молот» [202, с. 11–12].

Рис. 1.1 – Друкарський верстат Й. Гуттенберга

Цю епоху відомий соціолог Е. Тоффлер назвав Першою хвилею змін, що була викликана «...10 тисяч років потому застосуванням сільського господарства» [358, с. 31].

Більш детально цей період характеризував професор соціології Колумбійського університету Д. Белл. Зокрема він зазначав: «...доіндустріальне суспільство організоване навколо “взаємодії з природою”»: ресурси забезпечуються видобувними галузями промисловості, а суспільство законам зниженої віддачі та низької продуктивності» [25, с. 157]. І ще: «У доіндустріальних суспільствах, що на сьогодні об’єднують більшість населення світу, робоча сила, як правило, використовується у видобувних галузях: гірській промисловості, рибальстві, лісництві та сільському господарстві. Життя є насамперед взаємодією з природою. Людина використовує мускульну силу, працює за рецептами минулого, а її уявлення про світ обумовлені наявністю природних елементів — зміною пори року, типом ґрунту, кількістю вологи. Саме цим визначається ритм життя. Час розуміється виключно як тривалість (*duree*), як довгі та короткі його проміжки, а темп роботи залежить від пори року та погодних умов. І внаслідок цієї взаємодії з природою продуктивність праці є низькою, господарство залежить від нестійких зовнішніх процесів та капризів цін на товари сировини на міжнародних ринках. Базовим осередком суспільного життя виступає велика родина. Соціальне забезпечення обмежується допомогою у прогонуванні зайвого рота, що є потрібним для родини майже завжди. Низька продуктивність та перенаселення зумовлюють наявність великого відсотка недозайнятого населення, яке розподіляється у сільському господарстві та сфері домашніх послуг. Тому має місце значна частка зайнятих у сфері послуг, що більшою мірою залишаються особистими послугами. Оскільки працівники, як правило, погоджуються з платнею, достатньою лише для харчування, праця на дому є дешевою і дуже поширеною... Доіндустріальні суспільства суть *аграрні суспільства*, побудовані на традиційних елементах рутини та підкорення старшим» [25, с. 169].

Саме тому, на наш погляд, найбільш прийнятним терміном для Другої технологічної епохи є назва «аграрне суспільство».

Основним багатством в аграрному суспільстві була земля. Це пояснюється тим, що спеціалізація племен на землеробстві та скотарстві призвела до зростання продукції, котру легко можна було обміняти на інші товари. Надлишок, що був характерним для первісного суспільства, змінився прибутком, котрий можна було використовувати не лише для продажу, а й для експлуатації праці.

Рис. 1.2 – Малюнок фараона Тутанхамона

При землеробстві одна родина стала спроможною забезпечити себе за один-два місяці, а весь інший час вона працювала задля прибутку. Таке землеробство як правило вело до осілості людей та їх об'єднання у територіальні громади, що згодом вели до утворення держав.

Державний період аграрного суспільства пройшов чотири епохи:

1. Деспотична епоха.
2. Епоха античності.
3. Середньовіччя.
4. Епоха Революцій.

Деспотична епоха розпочалася приблизно у 3800 р. до н.е. [401, с. 515], коли утворилася перша цивілізація в писаній історії – Шумер.

В деспотичний період всі держави аграрного суспільства утворились внаслідок необхідності створення іригаційних систем для землеробів. Характерною ознакою таких держав був факт їх утворення поблизу від значних водойм: Єгипетська держава Та-Кем утворилася поблизу Нілу, месопотамські держави Шумер, Акад, Вавилон – поблизу Тигру та Євфрату, індійська держава утворилася на берегах річок Інд та Ганг, а китайська – Хуанхе та Янцзи. Всі ці держави мали багато спільного. Так, основним багатством у них була вода, якою користувалися землероби. Внаслідок того, що для створення іригаційних систем було потрібно багато робочих рук, раби стали власністю общини. Таким чином, земля, вода та раби знаходились у общинній власності, тобто у власності держави. Уособленням держави був **деспот** – нащадок вождя, монарх, що мав необмежену владу та проголошувався Богом. Так, єгипетські фараони вважалися синами Бога Ра.

Епоха *античності* розпочалася у 594 р. до н.е., коли архонтом Афінів став Солон. Саме він провів низку реформ, які врешті-решт призвели до появи рабовласницької держави і були одним із варіантів античного шляху виникнення держави. Для цього періоду була характерна